

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЯК ЗНАРЯДДЯ УТВЕРДЖЕННЯ МОНОКОНФЕСІЙНОСТІ ЗАКАРПАТТЯ (ПОВОЄННІ РОКИ)

Висвітлено заходи радянської влади, які здійснювались для утвердження моноконфесійності в повоєнному Закарпатті. Розкрито роль РПЦ, її ієрархів у пропагандистському забезпеченні усунення греко-католицької церкви з духовного життя краю.

Ключові слова: Російська православна церква, Греко-католицька церква, пропаганда, радянська влада, Закарпаття, повоєнний період.

Освещены мероприятия советской власти, которые осуществлялись для утверждения моноконфессиональности в послевоенном Закарпатье. Раскрыто роль РПЦ, ее иерархов в пропагандистском обеспечении устранения греко-католической церкви из духовной жизни края.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Греко-католическая церковь, пропаганда, советская власть, Закарпатье, послевоенное время.

The events of soviet power carried out for establishing monoconfessions in post-war Transcarpathia are elucidated. The author reveals the role of the Russian orthodox church, its hierarchs in agitation providing of abolishing the Greek Catholic church from the spiritual life of the district.

Key words: Russian orthodox church, Greek Catholic church, agitation, soviet power, Transcarpathia, post-war years.

Радянська епоха, що дедалі відходить у минуле, і сьогодні привертає увагу дослідників, які прагнуть зрозуміти, осмислити соціальний і культурний досвід того часу. Церковно-історичні дослідження того періоду розкривають причини сучасної міжконфесійної напруженості, з'ясовують її витоки, проєктують варіанти можливих виходів з неї. Знання минулого в цій царині необхідні для подолання багатьох штучних стереотипів усталених у радянський період.

Особливу увагу при цьому викликає становище релігійних конфесій, які у ситуації ідеологічної монополії атеїстичної держави продемонстрували спроможність виробляти адекватні стратегії виживання та розвитку.

На сьогодні є пласт літератури, що ґрунтується на численних архівних матеріалах (багато з яких порівняно нещодавно введено до наукового обігу), автори яких так чи інакше висвітлюють характер і ключові ідеї

радянської державної політики щодо церкви в Україні в цілому [3-6; 9; 22; 27; 33]. Заслужовують на увагу також дослідження щодо специфіки державно-церковних відносин у Закарпатті [10-13; 21; 23; 25].

Метою дослідження є розкриття ролі РПЦ, її ієрархів в пропагандистському забезпеченні усунення греко-католицької церкви з духовного життя краю як першого кроку на шляху до утвердження моноконфесійності в повоєнному Закарпатті.

Проводячи політику загального неприйняття релігії та церкви, прагнучи запровадити в краї свободу совісті у більшовицькому розумінні, радянська влада стала активно діяти з приводу ліквідації всіх релігійних конфесій на Закарпатті і всього того, що було пов'язано з релігією.

«Упорядкування» церковних справ наштовхувалося на низку проблем, головними з яких були традиційно високий рівень релігійності місцевого населення та

значне розмаїття конфесійного простору регіону. На 1946 р. мережа релігійних об'єднань Закарпаття налічувала 400 греко-католицьких, 160 православних, 94 реформатських, 62 римо-католицьких громад, 31 євангельських, 20 юдейських, 10 адвентистських утворень, а також 150 груп інших релігійних культів [12, с. 420].

Масово, в адміністративному порядку, закривалися церкви, ліквідовувалися монастирі і скити, переслідувалися священнослужителі тощо.

Щоправда, політика держави і партії була відмінною по відношенню до окремих конфесій. Влада, відмовившись в перші післявоєнні роки від масових репресій, прагнула інструменталізувати церкву. Так, таємно, але досить активно і конкретно підтримувалася православна церква як «своя» для нового державного режиму. Зокрема, активно залучались лідери релігійних об'єднань для іміджевої підтримки режиму. Органи державної влади на перших порах заохочували різні ініціативи та заходи як керівництва православної єпархії, так і духовенства, а також активу православних общин. У таких умовах поступово православна церква на Закарпатті вийшла на перше місце за кількістю віруючих, приходів, церков та підготовлених у духовних закладах Союзу РСР священнослужителів.

З-поміж пріоритетних завдань радянського тоталітарного режиму в Закарпатті у релігійній сфері чи не найголовнішим залишалось остаточне вирішення «греко-католицького питання». Головним способом боротьби проти найбільш впливової греко-католицької церкви була масова пропаганда підкріплена системою державно-адміністративного тиску [13, с. 105]. Саме за допомогою пропаганди інтелектуальна еліта створювала образ ГКЦ як «внутрішнього ворога» і своя роль в цьому була відведена РПЦ.

Сповідуючи середньовічний принцип «чия держава, того й церква», російський тоталітарний режим на чолі з Й. Сталіним використовував Російську православну церкву (РПЦ) як одне із знарядь контролю й впливу на віруючих громадян СРСР. Задуми щодо ліквідації («возз'єднання» з РПЦ) Греко-католицької церкви на контрольованих

комуністичним режимом територіях Кремль виношував ще з осені 1939 р. Але початок війни з гітлерівською Німеччиною завадив тогочасній реалізації цих планів. До цієї ідеї сталінська адміністрація повернулася наприкінці війни, відновивши свій контроль над західноукраїнськими землями чи прилучивши нові терени – насамперед, Закарпаття, де радянська (анти)релігійна політика мала виразну специфіку.

Поштовхом до розгортання переслідування Греко-католицької церкви на Закарпатті, на думку деяких дослідників [29, с. 9-10], стало листове звернення до Й. Сталіна, підготовлене й підписане у Мукачеві 18 листопада 1944 р. православними ієрархами Мукачівсько-Пряшівської єпархії на чолі з заступником єпископа Володимира (Раїча) й адміністратором єпархії ігуменом Феофаном Сабовим, настоятелем монастиря св. Миколая, настоятелем парафії у Хусті архимандритом Алексеем Кабалуком (*«хрещеним батьком відродженого православ'я»* на Підкарпатті), протоієреєм Дмитрієм Беляковим, настоятелем парафії у Салдобоші й членом Вищого духовного суду єпархії, секретарем єпархіального управління Іоанном Кополовичем й директором *«русской»* гімназії у Хусті, *«русифілом і атеїстом»* П. Лінтуром [29, с. 17] (20 квітня 1945 р. він став головою Управління у справах культів при Народній Раді Закарпатської України).

У цьому зверненні *«русского православного народа»* до Й. Сталіна йшлося: *«Мы, нижеподписавшиеся представители Православных Общин в Карпатской Руси, выражая волю всего нашего русского православного народа, просим включить Закарпатскую Украину (Карпатскую Русь) в состав СССР в форме: Карпаторусская Советская Республика»*.

Желания и мечты наших предков были всегда те, чтобы наша область за Карпатами, заселена русинами, т. е. Русинами, возвратилась к своей матери Великой Руси [...] Сам народ именуется себя: «карпаторусс», русин, т. е. Русин-сын, вера «русская», жена «русская», мама «русская» и т. д.» [20].

Сервільний лист з'явився як своєрідна реакція на спростування главою Мукачівської греко-католицької єпархії єпископом Теодором Ромжею сфальсифікованої владою й приписаної

йому статті-виступу 7 листопада 1944 р. в Ужгороді, в якій нібито *«Греко-католицький єпископ просить генералісимуса Сталіна, щоб приєднав Закарпаття до Радянської України»*. Коли єпископ спробував дезавувати подібну нісенітницю, йому відповіли, що саме так він мав говорити, як повідомлялося на шпальтах місцевої й столичної преси [28; 29, с. 9]¹

7 грудня 1944 р. із Закарпатської України до Москви та Києва виїхала делегація православного духовенства й мирян (властиво, вищезгадана п'ятірка «підписантів» сервільного листа Й. Сталіну) з проханням щодо включення Мукачівського єпископства до юрисдикції Російської православної церкви (РПЦ) й відповідним виведенням її з підпорядкування Сербській православної церкви.

Секретар єпархіального управління Мукачівсько-Пряшівської єпархії (відтепер) РПЦ протоієрей Іоанн Кополович на шпальтах «Закарпатської правди» прагнув (після поїздки в Матушку Москву) переконати й духовенство, й паству, й ширші кола читачів, що з Церквою у Радянському Союзі все добре, вона виконує свою місію, держава не втручається у її справи, нагальні проблеми церковного життя вирішуються належним чином, чутки про переслідування вірних і духовенства не мають підстав [18]. Його роздуми, як здається, були щирими, аргументація – повинна була переконати насамперед самого автора.

Легко знайшлась відповідь у о. Іоанна й на мотивацію відомих більшовицьких репресій проти духовенства й вірних РПЦ (як, зрештою, й Римо-католицької церкви, УАПЦ, УГКЦ та ін.): *«Не следует забывать, что в свое время, в период становления Советского государства, некоторые церковные круги выступали противниками нового устройства и оказались поэтому поборниками*

старого, уже отжившего режима. Вполне естественно, что против таких реакционеров новый режим должен был выступать решительно и прямо, хотя бы по причине самосохранения». Зауважимо, що лише перший фрагмент московських вражень І. Кополовича «Закарпатська правда» вмістила українською мовою [14], наступні чотири друкувалися звичною для цієї конфесії – російською («русской») [15-18].

Щодо *«правильності та єдино можливості»* принципу відокремлення держави від Церкви та його реалізації в СРСР у посланця Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії та водночас члена Народної Ради Закарпатської України І. Кополовича теж не було сумніви. І справді, із загальноцивілізаційних міркувань це, дійсно, був демократичний принцип, який сповідувало чимало держав: *«Многих пугает отделение церкви от государства, которое существует в СССР. Но ведь это же вовсе не новость. Такое отделение существует в Соединенных Штатах Америки, во Франции, Швейцарии и в других странах. Для самой же церкви лучше, если она живет независимой от государства жизнью. Пример православной церкви при царизме ярко показывает, насколько было вредно влияние обер-прокурора на внутреннюю церковную жизнь. Поэтому не нужно бояться. Нужно искренне служить Богу и народу»* [18].

8 грудня 1944 р. посланці православних Закарпаття не лише були присутніми на урочистому прийнятті у приміщенні Московської патріархії, а й виступили перед членами Синоду з доповідями. Так, П. Лінтур розповідав про початки християнства й церковній організації у Закарпатській Україні та історію унії у краї; протоієрей Д. Беляков доповідав про відновлення православ'я у Закарпатті й організацію Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії; І. Кополович розповів про місцеве православне церковне життя від 1931 р. й до кінця 1944 р. [15].

Очевидно, найбільш «фаховим» промовцем був П. Лінтур – ще під час навчання у Карловому університеті у Празі він підготував студентське дослідження з історії

¹ Див.: Сфабриковану промову єп. Т. Рожмі: Известия. – 1944. – 11 ноября. Автентичний текст див.: Н. Р. Голгота Унії в Карпатській Україні: Трилітня діяльність останнього єпископа, д-ра Теодора Ромжі // Життя і слово. – Інсбрук, 1948-1949. – Ч. 3-4. – С. 329.

греко-католицизму у Закарпатті – «Введение унии в Закарпатской Руси» [32, ф. 590, оп. 5, спр. 55, арк. 4].

Протоієрей Іоанн Кополович завдяки вищезгаданим «правильним» відповідям (і вочевидь не лише їм), досяг чималого у ієрархії Русской православної церкви. З листопада 1949 р. до липня 1954 р. він обіймав посаду благочинного адміністратора-протоієрея православних парафій в Угорщині; згодом повернувся на батьківщину й до червня 1955 р. був настоятелем кафедрального собору РПЦ у Мукачевому й секретарем єпархіального управління. Згодом (1955-1964) – Чехословаччина, де він був генеральним вікарієм православної Пряшівської єпархії, захистивши 1963 р. докторську з богослов'я; потім відділ зовнішніх зносин Московської патріархії. З 1965 р. – єпископ (вікарій Берлінської єпархії Середньоевропейського екзархату); з 1967 р. – архієпископ, архієпископ Нью-Йоркський та Алеутський, екзарх Північної Америки. Далі кар'єра пішла донизу: архієпископ Тамбовський й Мічуринський (з 1970), архієпископ Кишинівський й Молдовський (з 1972). Із травня 1987 р. перебував на спочинку [7; 24].

Безумовно, що репресивні, хоч і не такі прямолінійні, заходи сталінського режиму щодо ліквідації Української греко-католицької церкви на Закарпатті були цілком «логічними» і вочевидь вони здійснювалися б і без згаданого «підштовхування» та «розшаркування» з боку місцевих православних ієрархів. Масштабна пропагандистська кампанія з використанням насамперед друкованих засобів масової інформації (у тоталітарній державі вони були наскрізь офіційними й стовідсотково контрольованими) покликана була підготувати громадську думку, адже ця конфесія була найбільш впливовою і авторитетною в краї.

Події щодо пропагандистського забезпечення ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті розвивалися за аналогічним «галицькому» сценарієм – із тією відмінністю, що темп цієї ліквідації був дещо уповільненим й завершився владним

«анулюванням» Ужгородської унії лише 1949 р.

Уже весною (20 квітня) 1945 р. у «Закарпатській правді» з'явилася публікація під назвою «Лиходій в греко-католицькій рясі», в якій йшлося про о. Миколу Токача, щодо якого редакційна примітка лунала суворим попередженням єпархіальній владі – затаврований у публікації, мовляв, вже не мав права до виконання обов'язків священнослужителя, а вже на початку літа на шпальтах «Закарпатської правди» з'явилася четверта частина історичної розвідки М. Тисина «Наша минулість». Важливий фрагмент публікації присвячувався й відповідному висвітленню запровадження унії у Закарпатті [13, с. 106].

Подібні публікації у крайовій пресі з'являлися і згодом [13, с. 106]. Принаймні, у чергових пропозиціях Уповноваженого у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР (березень 1947 р.) вкотре наголошувалося щодо Закарпатського регіону: «*Использовать местную советскую печать для широкого освещения истории Закарпатья с привлечением исторических документов и иллюстраций борьбы русинского населения против «мадьяризации» и за воссоединение с Россией*» [30, ф. 4648, оп. 4, спр. 15, арк. 108].

На фоні пропагандистської підготовки ліквідації ГКЦ влада переконувалася в неефективності заходів і вдалася до фізичного знищення її лідера – Теодора Ромжі. Висвітлення процесу визрівання та здійснення цієї акції не метою нашого дослідження (адже в цій історії вже майже не залишилось невідомого), зазначимо лише, що звістка про вбивство єпископа облетіла все Закарпаття й Галичину, викликала гнів не лише серед греко-католиків, але й багатьох православних, що й спонукало трьох архієреїв РПЦ – єпископів Станіславського Антонія (Пельвецького), Дрогобицького Михайла (Мельника) і Мукачівського Нестора (Сидорука) – звернутися в січні 1948 р. із безпрецедентним для свого часу колективним листом протесту на ім'я М. Хрущова. Піклуючись про майбутнє

православ'я й передаючи настрої віруючих Галичини та Закарпаття, вони просили *«припинити подальший тиск органів МДБ на рештки Католицької церкви, оскільки маємо надію злучитися з ними незабаром»* [31, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 587-588; 26, с. 198-199].

Вже другого дня після здійснення замаху на єпископа Ромжу 29 жовтня 1947 р. у Москві на спільному засіданні РСРПЦ і РСРК за участю П. Ходченка і П. Вільхового було заслухано питання *«Про уніатів у Закарпатській області УРСР»*. Г. Карпову доручалося передати патріарху Алексію завдання для Московської патріархії, а заступникам голів Рад С. Белишеву та Ю. Садовському – опрацювати проект постанови союзного уряду з даного питання [12, с. 424].

Почалася підготовка сценарію завершального етапу ліквідації унії на Закарпатті.

25 березня 1948 р. у Києві під головуванням міністра державної безпеки УРСР С. Р. Савченка й за участю голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. В. Полянського, Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. С. Ходченка та Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П. Я. Вільхового було остаточно затверджено *«план ліквідації унії у Закарпатській області»*. Того ж вечора план доповіли першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову, який схвалив його, внісши незначні корективи [30, ф. 4648, оп. 3, спр. 49, арк. 10].

План відповідних *«ліквідаційних»* заходів мав розпочинатися з *«відповідної підготовки»* громадської думки населення радянського Закарпаття шляхом публікації у місцевій пресі Закарпатської області статей, які б викривали *«реакційну роль уніатської церкви як знаряддя уярмлення у минулому руського й українського населення Закарпаття австро-угорськими феодалами й німецько-угорськими окупантами під час війни й знаряддя боротьби Ватикану у теперішній час проти закарпатського народу»* [19, с. 408], хоча це вже було розпочато в 1945 році.

За браком у Закарпатті постатей належного формату, які б взяли на себе ганебну місію таврувати історію й усю діяльність УГКЦ у регіоні (кілька вірогідних претендентів на роль місцевого Костельника відмовилися брати участь у реалізації владного сценарію), на вістрія головного удару знову було висунуто львівського *«Володимира Россовича»* (Ярослава Галана) [13, с. 107-108]. Підключився до цього *«процесу»* обласний прокурор [1; 2].

Попри брак належного пропагандистсько-ідеологічного забезпечення, у краї відбувалася ескалація репресій щодо духовенства ГКЦ. 12 лютого 1949 р. МДБ УРСР надіслало вищим інстанціям спецповідомлення, в якому йшлося про необхідність прискорення процесу ліквідації ГКЦ на Закарпатті й стратегію власних дій з цього приводу [8, ф. 16, оп. 52, 1952 р., Пор. 3, Т. 4, арк. 52-53], потім вносилися корективи і в кінці-кінців вдалися до прискореного виконання запланованого [12, с. 425-428].

На кінець літа 1949 року майже п'ятирічна боротьба радянського режиму за насильницьку ліквідацію ГКЦ на Закарпатті фактично завершилася.

Таким чином, у перші повоєнні роки з-поміж пріоритетних завдань радянського тоталітарного режиму в Закарпатті у релігійній сфері чи не найголовнішим залишалося остаточно вирішення *«греко-католицького питання»*.

Головним способом боротьби проти найбільш впливової греко-католицької церкви була масова пропаганда, в якій не остання роль відводилася *«своїй»* православної церкви. Проте, РПЦ, відіграючи роль простого статиста і виконавця волі можновладців в Закарпатті, як і на Галичині, не виявляла особливого завзяття в ліквідації унії на Закарпатті.

В опрацьованих нами документах немає жодних згадок про ініціюючу роль Церкви в плануванні відповідних заходів. Як стратегічні, так і тактичні складові кампанії розроблялися державними органами й передавалися до виконання вищому церковному керівництву.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрашко І. Уніатська церква без маски / І. І. Андрашко // Закарпатська правда. – 1948. – 27 березня.
2. Андрашко І. Уніатська церква – ідеологічний і політичний посібник угорсько-німецьких окупантів / І. І. Андрашко // Закарпатська правда. – 1949. – 6 квітня. – № 67 (1600).
3. Бендас С. Священики-мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 503 с.
4. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-х – 80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К., 2009. – 382 с.
5. Войналович В. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава: передумови Львівського псевдособору 1946 року / В. Войналович // Наукові записки. – К. : ІШЕНД, 2000. – Вип. 14. – С. 226–241.
6. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
7. Волокитина Т. В. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов ХХ века: Очерки истории / Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 340–342, 344–345, 473–474.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
9. Гудзяк Б. Ієрархія та духовенство Української Греко-католицької церкви в підпіллі (1946-1989 рр.) / Б. Гудзяк, О. Турій, С. Гуркіна // Історія релігії в Україні. В 10 т. – Т. 4. Католицизм. – К., 2001.
10. Давилець Ю. Обмеження діяльності православних монастирів Закарпаття в 1945-1961 рр. / Ю. Данилець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 13 / Міністерство освіти і науки України ; Ужгородський національний університет ; Редкол.: М. М. Вегеш (голова редкол.), Д. Д. Данилюк (заст. голови редкол.) та ін. – Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. – С. 161–165.
11. Давилець Ю. Православні монастирі на Закарпатті після возз'єднання з Радянською Україною (1945-1961 рр.) / Ю. Данилець // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 29 червня 2005 р.). – Ужгород, 2006. – С. 145–152.
12. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІШЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
13. Капітан Л. Ідеологічна підготовка ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатті (повоєнний період) / Л. Капітан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 105–109.
14. Кополович І. В країні чудес: Подорож до Москви / І. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 3 січня. – № (1) 28.
15. Кополович І. В стране чудес: Путешествие в Москву / І. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 5 січня. – № 2 (29).
16. Кополович І. В стране чудес: Путешествие в Москву / І. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 7 січня. – № 3 (30). – С. 3.
17. Кополович І. В стране чудес: Путешествие в Москву / І. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 10 січня. – № 4 (31).
18. Кополович І. В стране чудес: Путешествие в Москву / І. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 12 січня. – № 5 (32).
19. Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.): [документи] / Публ. Ю. Волошина // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11).
20. Лист делегації православного духовенства Мукачево-Пряшевської єпархії до Й. Сталіна про включення Закарпатської України до складу СРСР, 18 листопада 1944 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали: [НАН України. Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; редкол. : Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 1: 1939-1953. – С. 227–229.
21. Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (ХІ.1944 – І. 1946 рр.) / М. Макара // Ужгородській унії – 350 років : [матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.)] / відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород, 1997. – С. 121–133.
22. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква в 1946-1989 роках / В. Марчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 549–558.
23. Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946-1991). – Ужгород : Госпрозрахунковий ред.-видав. відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.

24. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945-1970 гг. : В 2 т. : / [под ред. Н. А. Кривовой; отв. ост. Ю. Г. Орлова; сост. О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – (Публикации). – Т. 1: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров. – Совете министров СССР. 1945-1953 гг. – С. 763 (именной комментарий).
25. Палінчак М. Державно-церковні відносини в Закарпатській Україні / М. Палінчак // Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / упоряд. В. Задорожний та Р. Офіцинський; відп. ред. В. С. Задорожний. – Ужгород : ВВК «Патент», 1995. – С. 75–87.
26. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша / В. Пащенко. – Полтава, 1997.
27. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики. 1944-1964 / Я. Стоцький. – К., 2008. – 510 с.
28. Stępień S. Represje wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej / S. Stępień // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1994. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. – S. 213-214.
29. Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною / В. Фенич. – Ужгород : Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007.
30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
32. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
33. Шліхта Н. В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Історія. – К., 1999. – Т. 14. – С. 70-78.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;*
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.